

СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проаналізовано сучасний стан дослідження сільських територій України на теоретико-методологічному, ресурсно-функціональному та управлінському рівнях.

Ключові слова: сільські території, сільська місцевість.

Проанализировано современное состояние исследования сельских территорий Украины на теоретико-методологическом, ресурсно-функциональном и управленческом уровнях.

Ключевые слова: сельские территории, сельская местность.

The present state of research on rural territories Ukraine theoretical and methodological, resource-functional and management levels.

Keywords: rural, rural area.

Постановка проблеми. Тема сільської місцевості, завжди під тим чи іншим кутом зору знаходилася в центрі уваги наукової громадськості. Процеси, що відбуваються на сільських територіях України, внаслідок економічної кризи 90-х років ХХ ст., не припиняються, а навпаки, набувають системного та незворотного характеру. Прагнення України до інтеграції в Європейський союз потребує кардинальних змін ситуації, що склалася в сільській місцевості, та якнайскорішого прийняття рішень у сфері розвитку сільських територій держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика, що пов'язана з розвитком сільських територій, активно досліджується на сторінках наукових видань, результати цих досліджень апробуються на науково-практичних конференціях і конгресах. Цей напрям наукової діяльності координується та направляється профільними науковими центрами, серед яких провідні позиції займають Інститут аграрної економіки УААН, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова та ін. Вивченню сільських територій в різні часи були присвячені праці економістів та географів, зокрема праці Г. Балабанова, А. Балашова, М. Барановського, З. Герасимчук, Т. Гринюк, В. Загороднього, В. Куценко, А. Лісового, Я. Олійника, О. Павлова, М. Пістуна, Л. Семенюк, А. Степаненка, О. Топчієва, В. Юрчишина та інших. Попри значну кількість публікацій з проблематики сільських територій багато з аспектів їх розвитку залишаються поза увагою науковців. Це, зокрема, відсутність чіткого розмежування між поняттями «сільські території» та «сільська місцевість», недосконалість вивчення особливостей трансформації сільських територій в сучасних умовах.

Мета статті. Проаналізувати стан наукового дослідження сільських територій; розмежувати поняття «сільські території» та «сільська місцевість»; окреслити напрямки вивчення сільських територій на

теоретико-методологічному, ресурсно-функціональному та управлінському рівнях.

Виклад основного матеріалу. Ключову роль у формуванні досліджень сільських територій відіграли наукові напрацювання представників різних галузей наукового знання, які використали філософську категорію простору для характеристики відносин між географічними об'єктами, розташованими на одній території. У термінах соціальної географії соціально-географічний простір – це простір суспільства з усіма сферами географічного середовища. Це простір антропосфери – заселеної, освоєної або в інший спосіб втягнутої в орбіту життя суспільної частки географічної оболонки Землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства [11, с.22-23]. Відсутність чіткого розмежування між поняттями «сільські території» та «сільська місцевість» ускладнюють вибір об'єкта дослідження. Поняття «сільські території» більше застосовується економістами-аграріями та спеціалістами з державного управління, зокрема, як об'єкт управління (А. Лісовий, О. Павлов, І. Прокопа), а поняття «сільська місцевість» набуло розповсюдження серед географів (Т. Гринюк, В.Загородній, Л. Семенюк). На думку М.О. Барановського, на сьогодні можна говорити про існування кількох підходів до визначення поняття «сільські території»: адміністративного, виробничого, поселенського, територіального, комплексного. Проте найчастіше науковці застосовують комплексний підхід у трактуванні поняття «сільські території». Узагальнення наукових досліджень з даного питання дає підстави сформулювати такі основні інваріантні ознаки дефініції «сільські території»: 1) системна структурність, що поєднує в собі організаційно-територіальну (село, район), територіально-функціональну приналежність (виробництво, переробка, реалізація) сільськогосподарської продукції; 2) багатофункціональне територіальне просторове утворення, що складається з виробничо-господарського комплексу, соціальної і виробничої інфраструктури, людського капіталу, села та власне території як просторового базису; 3) суспільно-територіальна одиниця адміністративних районів; 4) територія (разом із сільськими населеними пунктами) поза межами міських поселень [1, с. 53-54]. Лише останнє трактування за своєю сутністю близьке до поняття «сільська місцевість» під якою слід розуміти територію, розташовану поза межами міст і селищ міського типу, яка використовується переважно для розвитку сільського господарства [3, с.67]. При цьому деякі науковці вважають за доцільне включати до сільської місцевості не лише селища міського типу, а й міста районного значення. Таким чином, поняття «сільські території» більш повно окреслює предметну область сільського розвитку і має підґрунтя комплексного вивчення даної проблеми. Подальша розробка концептуальних засад, механізмів управління та розвитку сільських територій набуває все більшої наукової актуальності як в теорії, так і на практиці. У першу чергу існує об'єктивна необхідність в уточненні

понятійно-категоріального апарату об'єкта та суб'єктів управління, певна специфічність функцій, принципів управлінської діяльності. Вирішення цих питань сприятиме подоланню галузевого підходу в дослідженні сільських територій.

Теоретико-методологічний рівень. Аналізуючи науковий доробок попередників ми вважаємо за необхідне звернути увагу на пріоритетних науково-дослідних напрямках, серед яких на першочергову увагу заслуговують світоглядні. Мова в даному випадку йде про необхідність вироблення нової ідеології розвитку сільських територій, що здатна змінити ставлення держави до села та людей, що там проживають, дати населенню впевненість в завтрашньому дні. Цей світоглядний принцип О. Онищенко та В. Юрчишин визначають як селяноцентризм, який означає системне підпорядкування всієї сукупності процесів відродження інтересам села і селянства [4, с.26]. Розроблення концептуальних засад розвитку сільських територій передбачає чітке визначення об'єкта дослідження, відмову від галузевого підходу при визначенні його сутності. Поняття «сільські території» широко використовується в науковій літературі, але відсутній єдиний підхід у визначенні її змісту. Павловим О.І. запропоновано системну характеристику сільських територій як поліелементного та поліфункціонального просторового утворення з населенням як системоутворюючого елемента [5, с.216-219]. Галузевий підхід, коли сільські території визначалися як галузь економіки і ототожнювалися із сільським господарством, на даний час втратив свою доцільність, тому що не можна розглядати село як окрему галузь виробництва. На часі застосування комплексного підходу у визначенні сільських територій та проблем, що склалися. Важливе значення в дослідженні природи сільських територіальних утворень має застосування концепції просторової організації суспільства, що дозволяє звернути увагу на вивчені не окремих компонентів системи, а їх сукупності. У просторовому відношенні сільські території мають загальнодержавний, регіональний, районний та низовий рівні [6, с.27]. Отже, елементи зазначеної системи взаємозв'язані між собою і на горизонтальному, і на вертикальному рівнях. У цьому сенсі для більш повного опису об'єкта дослідження О.І. Павловим запропоновано концепцію сільського розвитку, використання якої дозволяє об'єктивно оцінити його функціональність за проявом функцій різних складових сільських територій [7, с.5]. Дана концепція органічно доповнює функціонально-територіальний підхід, що враховує інтереси територій та галузей господарства, органічно доповнює концептуальні положення, запропоновані Павловим О.І. Дослідження характеру пов'язаності сільської підсистеми суспільства з міською засвідчило посилення взаємодії процесів урбанізації та руралізації (від англ. rural – сільський), наслідком якої є утворення «змішаних» типів територій – урбанізованих зон та ареалів [8, с.37]. Вагомий внесок у вивчення сільських територій, зокрема депресивних, зробив М.О. Барановський. Ним розмежовані поняття «сільські депресивні території»

та «старопромисловий район», обґрунтовано науково-методичні підходи до вивчення сільських депресивних територій, виділені їх конкретні межі, проаналізовано сучасний стан та тенденції розвитку. Сільські депресивні території є різновидом проблемних регіонів і являють собою сільську місцевість адміністративних районів чи їх частин, які характеризуються явищами депопуляції, архаїзацією економічної бази, утратою властивих їм соціальних функцій, низьким рівнем життя населення та відсутністю власних резервів для соціально-економічного відродження [2, с.10].

Головними ознаками сільських депресивних територій є: 1) висока частка зайнятих у сільському господарстві; 2) висока частка аграрного сектора в структурі валового регіонального продукту; 3) наявність кризових процесів, зумовлених трансформацією переважно аграрного сектора економіки; 4) низький рівень самофінансування території; 5) архаїзація економічного життя, самоексплуатація населення в особистих господарствах; 6) депривація та маргіналізація сільського соціуму (погіршення умов життя на значних територіях, поширення асоціальних явищ); 7) низькі доходи сільських мешканців, домінування в структурі доходів населення соціальних виплат; 8) розвиток депопуляційних процесів і знелюднення сільських поселень; 9) високий рівень безробіття; 10) низька активність членів місцевих громад; 11) загроза втрати соціального контролю над територією [2, с.10].

Інструментарій дослідження сільських територій складають методи, що дозволяють всебічно вивчити об'єкт, що вивчається. Наприклад, наукова цінність системного методу полягає не тільки у визначенні структурної будови об'єкта, а і його зв'язків з іншими об'єктами, природним середовищем. Власне окремі компоненти сільських територій є невід'ємною частиною останнього. На цій підставі сільські територіальні утворення можна віднести до типу систем, які характеризуються непередбаченістю, відкритістю, неврівноваженістю та нестабільністю. Зазначені властивості підпадають під опис синергетики як наукового напрямку, об'єктом вивчення якого є складні самоорганізовані системи [7, с.6]. Такі методи дослідження, як типологія та моделювання дає можливість диференціювати сільські території за тими чи іншими ознаками: етнічним складом, галузевою спеціалізацією, політико-правовим статусом, динамікою розвитку, значенням функцій, ступенем складності та ресурсозабезпеченості, рівнем урбанізованості тощо. Використання історичного методу під час аналізу еволюційного розвитку об'єкта передбачає необхідність постійного звернення до джерел історії тощо. Методи економічного та географічного районування, що враховуються при створенні територіальних господарських комплексів, також є невід'ємним елементом спектру загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Таким чином, за останні роки вченими глибоко вивчається проблематика, що стосується сільського розвитку, дано визначення основним поняттям, розроблено методика вивчення сільських

депресивних територій, проаналізовано сучасний стан та визначено тенденції розвитку сільських територій.

Ресурсно-функціональний рівень. На нашу думку, вже давно не потребує доведення факт ототожнення сільських територій лише з функцією забезпечення держави продовольством. Відходу від сприйняття сільських територій тільки як просторової бази агровиробництва значною мірою сприяла концепція багатофункціонального розвитку села за рахунок розміщення об'єктів промислового призначення, переробних і обслуговуючих галузей АПК, сфери послуг, рекреації, охорони здоров'я, відпочинку як найголовнішої передумови його відродження і відтворення на власній демографічній основі. Вона була розроблена ще на початку 1990-х рр. співробітниками Інституту економіки АН України [12, с.6]. Упровадження цієї ідеї в сучасних умовах пов'язується з процесом деаграризації сільської економіки – зменшенням в її структурі частки аграрного виробництва, що, у свою чергу, передбачає прискорений розвиток несільськогосподарських видів діяльності [9, с.49]. При цьому на перший план виходить проблема визначення господарських функцій сільських територій, які були б не лише конкурентними, а й навіть альтернативними сільськогосподарській. Такі функції будуть прямо залежати від ресурсного потенціалу території. Проте, зважаючи на природоохоронну функцію сільських територій, розвивати ті чи інші види господарської діяльності, доцільно лише враховуючи зростаюче навантаження на ландшафт. Питанням визначення функціональності сільських територій займалися В. Загородній, Т. Гринюк, Л. Семенюк та ін., зокрема до основних функцій належать: виробнича, демографічна, історико-культурна, природоохорона, рекреаційна, управлінська та соціальна [10, с.5]. Отже, ресурсно-функціональний рівень вивчення сільських територій є досить вивченим науковцями, проте потребують поглиблення питання комплексності досліджень функцій.

Управлінський рівень. В основі сучасної української управлінської моделі лежить модель, яка побудована за галузевим принципом, що представлена галуззю, профільним міністерством та його підрозділах на місцях. Спотвореним віддзеркаленням сільського розвитку виступає аграрна політика, яка звужує функціональне призначення сільських територій. Більш адекватно його виражає політика сільського розвитку, яка за визначенням, на відміну від аграрної, є не галузевою, а територіальною. Розбудова системи управління сільськими територіями передбачає її комплексний аналіз у територіальному, суб'єктному, галузевому та функціональному вимірах. Територіальний вимір на низовому рівні представлений неподільними первинними господарськими і поселенськими утвореннями, в яких об'єкт і суб'єкт управління співпадають. Дана модель управління виключає втручання державних органів у діяльність сільських громад, які діють у межах визначених чинним законодавством, задовольняючи власні потреби за рахунок використання місцевих ресурсів. Починаючи з районного рівня

збільшується не лише кількість суб'єктів управління за рахунок районних рад і райдержадміністрацій, але й поширюються міжгалузеві зв'язки господарських суб'єктів. Виникає проблема узгодження галузевих інтересів з територіальними, що потребує запровадження місцевої політики. На регіональному рівні більш розгалуженою і різноманітною стає господарська структура, зростає чисельність суб'єктів управління [7, с.8]. Домінування в національному господарстві промисловості та другосортність проблем села в загальнодержавних масштабах породжують занепад сільських територіальних утворень. За даних умов виникає необхідність узгодження регіональної політики з політикою сільського розвитку. На загальнодержавному рівні поряд з ринковими механізмами більшого значення набуває саморегуляція, посилюються протиріччя між інтересами центру і місць, що потребує розроблення державної стратегії розвитку сільських територій, запровадження єдиної політики сільського розвитку. Суб'єктний вимір представлений державно-самоврядною моделлю на горизонтальному та вертикальному рівнях управлінської діяльності. У контексті галузевого виміру простежується аграрна модель управління. Разом з тим слід регулювати розвиток й інших сфер діяльності й передусім соціальної. Передачею в комунальну власність закладів соціальної інфраструктури, держава, по суті, відсторонилася від вирішення проблем його життєдіяльності. Функціональний вимір раніше майже не брався до уваги в процесі управлінської діяльності. Враховуючи забезпеченість сільських територій відповідними видами ресурсів, доцільно впроваджувати різні моделі управління. Пріоритет в їх виборі належить місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування. Свою специфіку має і модель управління урбаруральними територіальними утвореннями – сільськими урбанізованими зонами та ареалами. Вони потребують спільної участі в управлінні суб'єктів, що представляють інтереси сільських та міських територіальних громад.

Висновки. Синтез наукових досліджень сільських територій свідчить про те, що дана тематика досліджень завжди була актуальною і потребує подальшого вивчення. До системного вивчення сільських територіальних утворень звернулися багато сучасних економіко-географів, це зокрема, М. Барановський, Т.Гринюк, В. Загородній, Я.Олійник, Л. Семенюк, А. Степаненко та інші. Перш за все ці дослідження пов'язані з розробкою концептуальних засад розвитку сільських територій, подоланням галузевого підходу до визначення їх сутності та функціонального призначення, розроблено ряд програм розвитку сільських територій, деякі з них знайшли своє відображення на практиці.

1.Барановський М.О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: монографія/ М.О. Барановський. – Ніжин.: ПП Лисенко М.М., 2009. – 396с.

2.Барановський М.О. Сільські депресивні території України: теоретико-методологічні засади суспільно-географічного дослідження: Автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня доктора географічних наук: спец.11.00.02 «Економічна та соціальна географія»/ М.О. Барановський. – К., 2010. – 40с.
- 3.Доценко А.І. Роль розселення в розвитку та організації сільських територій/ А.І. Доценко// Науковий вісник НАУ. – 2008. – Вип. 124. – С.66-71.
- 4.Онищенко О.М., Юрчишин В.В. Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства/ О.М. Онищенко, В.В.Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 26.
- 5.Павлов О.І. До питання щодо поняття “сільські території” / О.І. Павлов// Актуальні проблеми державного управління та місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи регіонального розвитку: Матеріали щоріч. наук.-практ. конф., 18 жовтня 2005 р. – Одеса.: ОРІДУ НАДУ, 2005. – С. 216-219.
- 6.Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: монографія / О.І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2006. – 360с.
- 7.Павлов О.І. Сільські території як об'єкт наукового дослідження. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVu/2006-1/doc/1/04.pdf>
- 8.Павлов О. Сільські урбанізовані зони і ареали як специфічний об'єкт функціонування та управління/ О.І. Павлов// Вісник державної служби України. – 2005. – № 3. – С. 34-38.
- 9.Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій/ І.В. Прокопа // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 49.
10. Семенюк Л.Л. Суспільно-географічні аспекти розвитку сільської місцевості Кіровоградської області: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географічних наук: спец.11.00.02 «Економічна та соціальна географія»/ Л.Л. Семенюк. – К., 2007. – 21с.
11. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем: монография/ А.Г. Топчиев. – К.- Одесса.: Высшая школа, 1988. – 188с.
12. Українське село: проблеми і перспективи / За ред. Л.О. Шепотько. – К.: Урожай, 1991. – 156с.